

TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ ÖLÜM ALGISININ TABU VE KAÇINMA BAĞLAMINDA CENAZE TÖRENLERİNE ETKİLERİ

The Effects of Death Perception in Turkish Culture on Funeral Ceremonies in the Context of Taboo and Avoidance

Şerife YENİAY*
Zübeyde DOĞAN**
Aykan SANCI***

Öz

Cenaze törenleri, ölü bedenden hareketle ölüm olgusuyla iç içe geçmiş ritüellerdir. Ölüm korkusunun baskın olduğu bu ritüellerde ölünün bedeninden dolayı çevreye, kişilere ve nesnelere ölüm ruhunun bulaşması büyüsel kaçınma ve korumalarla engellenmeye çalışılır. İnsanoğlunun evren tasavvuru ve ruh algısı mitik dönemde gelişmiştir. İlkeller doğum ve ölüm arasındaki sorunsal mitlerine sıkça aktarmıştır. Bu açıdan insan türünün ilkel dönemlerinden beri var olan ölüm algısı ve algının cenaze törenlerini ne şekilde ve hangi düşüncelerle etkilediği araştırılmaya değer konulardandır. Türklerin mitik döneminde oluşan evren tasavvuruna bağlı ruh algısının etkisi ile cenaze törenlerinde ölüme sebep olan kötü ruhlardan büyüsel korunma yolları ele alınmıştır. Çalışmanın giriş bölümünde ölüm olgusu ve insanın zihninde yarattığı ruh algısı açıklanarak Türk kültüründe ölüm sonrası ruhun varlığını anlamlandıran mitik evren tasavvuru hakkında bilgiler verilmiştir. Ana konu olan Türklerin cenaze törenlerinde ruh algısına bağlı ölüm korkusu ölüm anında bedenden çıkan ve ölüme sebep olduğuna inanılan ruhlara karşı sergilenen tabu ve kaçınmalar Türk kültür coğrafyasındaki işlevlerine göre açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışma içerisinde amaca yönelik olarak ölüm ve ölüm ruhunun etkilerinin tabu ve kaçınmaları nasıl şekillendirdiği çeşitli açıklamalarla anlatılmıştır. Ölü beden üzerinden ruh ve ölüme sebep olduğuna inanılan ruhlara karşı sergilenen tabu ve kaçınmalar aynı mitolojik kökten gelen Türk topluluklarında benzerlik göstermektedir. Bu çalışmada daha önce cenaze törenlerinde derlemelere dayalı olarak konu ile ilgili tespitler ele alınarak işlevsel halk bilimi kuramına göre tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Ruh, Evren Tasavvuru, Mit, Cenaze Törenleri.

Abstract

Funeral ceremonies are rituals intertwined with the fact of death based on dead body. In these rituals, where the fear of death is dominant, the transmission of the spirit of death to the environment, people and objects due to the body of the dead is tried to be prevented by magical avoidance and protection. Humanbeing's conception of the universe and perception of the soul developed in the mythic period. Primitives frequently transferred the problems between birth and death to their myths. In this respect, the perception of death that has existed since the primitive periods of the human species. The perception of death and how and with what thoughts this perception affects funeral ceremonies are topics worth researching. With the effect of the perception of the soul depending on the conception of the universe formed in the mythic period of the Turks, the ways of magical protection from evil spirits that cause death in funeral ceremonies are discussed. In the introductory part of the study, the phenomenon of death and the perception of the soul created in the human mind are explained and information is given about the mythical conception of the universe that makes sense of the existence of the soul after death in Turkish culture.

* Öğretim Görevlisi, Yozgat Bozok Üniversitesi, serife.yeniay@yobu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2826-5417.

** Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, doganzubeyde003@gmail.com, ORCID: 0009-0009-1888-4960.

*** Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, aykan55@gmail.com, ORCID: 0009-0002-4900-3993.

In the funeral ceremonies of the Turks, which is the main subject, the fear of death due to the perception of the soul in the funeral ceremonies of the Turks, the taboos and avoidances exhibited against the spirits that come out of the body at the time of death and are believed to cause death are tried to be explained according to their functions in the Turkish cultural geography. For the purpose of the study, how the effects of death and the spirit of death shape taboos and aversions are explained with various explanations. The taboos and aversions exhibited against the spirits believed to cause death and spirits believed to cause death through the dead body show similarities in Turkish communities coming from the same mythological roots. In this study, the determinations related to the subject based on collected works about funeral ceremonies have been analyzed according to the functional folklore theory.

Keywords: Death, Soul, Conception of the Universe, Myth, Funeral Ceremonies.

Giriş

Ölüm algısı ve gerçeği tüm kültürlerde insan zihnini meşgul eden önemli bir konu olmuştur. Var oluşun soyut düşüncede anlamlandırılması, yok oluş/ölüm olgusu ile bir bütünlük oluşturmaktadır. Bu düalist düşünce dünya hayatının gerçekliği üzerine kuruludur. Doğada var olan her canlı bir gün ölecektir. Evren tasavvurunda zıtlıkların bütünü, yaşamın her alanını sarmıştır. Gecenin gündüzü, kışın yazı tamamladığı somut düzlemde insan da ruh algısına bağlı olarak doğum ve ölüm sorunsalını zihninde yaratılışın bütünü olarak tasarlamıştır. Gökyüzü ve doğadaki döngülerin geçici kayboluşlarla birbirini takip ederek yeniden ortaya çıkması, tarih öncesi dönemlerde tüketilen bitki ve hayvanların tekrar doğada görünmesi gibi sebepler insan zihninde kendi özünü oluşturduğuna inandığı ruhun da yok olmayacağı inancını doğurmuştur.

İnsanoğlunun doğum ve ölüm sorunsalının çözümü inanç bağlamında ruh algısına bağlı evren tasavvurunun oluşumunun açıklanmasıyla mümkündür. İnanç sistemleri yaratılış ve ölüm olgusu üzerine inşa edilmiştir. Ruhun dinginliğinin sağlanması ve kaygıların giderilmesi inanç sistemlerinin önceliğidir. İlkel dönemlerde evren tasavvuru inanç sistemlerine bağlı olarak gelişmiştir. Tarih öncesi dönemlerde insanlar görünen gerçekliğin yanı sıra görünmeyen ve her şeye hükmeden soyut bir güç ya da güçler boyutunu zihinlerinde geliştirerek iki katmanlı bir evren tasavvuru oluşturmuştur. İnsanoğlu soyut ve görünmeyen gücün/güçlerin somut ve görünen şeyleri yarattığına dair tasavvurlarla ruhlar âlemini ve tanrısallık kattığı kültleri inanç sistemlerinde tasarlamıştır.

Genel anlamda kült, insanın doğaüstü tasarımının sonucu olarak ilahî ruhlarla özdeşleşmiş soyut düşüncenin ürünü olan, etrafında inanışa bağlı olarak ritüelistik davranışların sergilendiği, korkuya dayalı bir sevginin olduğu inanmalardır. İlahî eylemler mekâna ve nesneye kutsallık katarak kurumsallaşır. Tanrısallaştırılan nesnelere veya kişiler bilinçaltında bir kutsallık kazanır. Sadece uygulamanın esası kutsal olmakla kalmaz, mekân da bu kutsallığın içine dâhil olur. Türk kültüründe yaratılış olgusunun kutsiyeti altında hayatın devamını sağlayan su, ağaç, dağ, ata, ateş, vb. unsurlar kültleşmiştir. Hayatın devamının yanında hayatı derinden etkileyen ölüm de kült bir unsur olarak Türk kültüründe yaşamın kaynağı gibi bilinçaltına yerleşmiştir.

Mitik düşüncede doğum gibi ölüm de kutsallık kazanmıştır. Varlığın sebebi gibi ruhu da anlamlı kılan zihin, yokluğu kabullenmemiştir. Bir yok oluşu kabul etmeyen derin düşünce, yarattığı inançların söylemlerini de ruhlara dayandırmıştır. Jeff Malpas ve Robert C. Solomon'a göre ilkel dönemde itibaren insanoğlu ölüme, birlik içinde yapılan pratiklerle başa çıkılacağına inanmıştır. Ölümden sonraki yaşam, ölüm sonrası insanın ne olacağı ve ölümün diğer doğaüstü

anlamaları yaşamla ölüm arasındaki ilişkiyi değerlendirme açısından önemlidir (2006: 145). İnanç dünyasında yaratılan ruh algısına bağlı evren tasavvuru ölüm korkusunu anlamlandırmamız açısından önemli bir husustur. Türk kültüründeki ölüm algısının tabu ve kaçınmaları nasıl etkilediği bu çalışma üzerinden açıkça okunabilir.

Türk İnanç Sisteminde Evren, Ölüm ve Ruh Algısı Hakkında

Zihnin gelişimiyle birlikte ölüm ve yok oluş karşısındaki çaresizliği gören ve bunun çaresini bulmakta yetersiz kalan insan, bu yetersizliğinden kaçış noktası olarak ruhu kutsallaştırıp kendi ruhunu soyut düzleme taşımıştır. Bu doğrultuda hem soyut âlemi hem de somut alanı yaratan kutsal/yüce varlıklar devreye girmiştir. Doğa karşısında güçsüz, yetersiz ve somut olan insan türü bu şekilde güçlü ve soyut olan tanrı kavramını ortaya çıkarır.

Türk kültüründe bilinen en eski inanış olan Şamanizm’de Türklerin evren, ölüm ve ruh algısı çeşitli şekillerde görülebilmektedir. Evrenin (gök, yer ve yeraltının) ruhlarla dolu olduğu öğretisine göre şekillenen Şamanizm, temel olarak ruhlara/iyelere inanmayı ve bu ruhlarla iletişime geçmeyi benimseyen bir inanış sistemidir. Söz konusu bu ruhlara iyi ya da kötü şekilde tasavvur edilmiştir.

Eski Türk inancında evren üçlü bir sistem üzerinde kuruludur. Ruhların yaşadığı söz konusu bu üçlü sistem gök, yeryüzü ve yeraltından oluşmaktadır (Bayat, 2005: 60). Gök, Türk Şamanist kültürde kutsallığın en önemli simgesi olup burada yaratıcı Tanrı bulunmaktadır. Yasin Uysal ve Mehdi Genceli’ye göre Türk mitolojisinde yaratıcı Tanrı, bazı durumlarda Deus Absconditus veya Demiurg konumundadır (2021: 209).

Dikatomik olarak göğün zıttı yeraltıdır. Yeraltı ise Tanrı’nın zıttı, Erlik’in mekânıdır. İyi şeylerin merkezi gökken, kötülüğün kaynağı yeraltıdır. Üçlü kozmogoninin orta katı olan yeryüzünde insan yaşamakta olup göğün ve yeraltının çatışmaları burada gerçekleşir. İnsanın yanı sıra iyi ve kötü ruhlara da sıklıkla bu katta görülürler. Şamanist inanışa göre evren ruhlarla doludur ve bu evren içerisinde ruhlara kaybolmaz. Söz konusu bu ruhlara atalar kültü ile ilişkisi muhtemeldir. Yeryüzünde yaşamış ve halk arasında önemli bir konumu olan çeşitli kahraman, ata ve önderler öldükten sonra atalar kültü ile kutsal ruhlara dönüşmüştür. Zaman içerisinde bu ruhlara daha da kutsallaşarak işlev kazanarak iye hâline gelmiştir. Fuzuli Bayat’a göre Türk mitolojisinde koruyucu ata ruhlarının çoğu Korkut Ata kompleksiyle yapısal-işlevsel bağlamda birbiri ile ilişkilidir. Korkut Ata’nın bildiğimiz en eski işlevi şaman koruyucu ruhuna sahip olmasıdır (2007: 98). Eski Türkler iyi ve kötü ruhlara saygı duyup onları kızdırmamak için çeşitli ritüeller sergilemiştir. Doğum, evlilik ve ölüm gibi geçiş dönemlerinde ruhlara ve kutsal olana saygı duyulup bu ruhlardan korunma pratikleri sergilenmiştir. Ruhlara olan saygı Türk kültürünün en önemli unsurlarından olup İslami devirde de bu durum devam etmiştir.

Türk Kültüründeki Ölüm Algısının Tabu ve Kaçınma Bağlamında Cenaze Törenlerine Etkileri

Ölüm, ruh özelinde can taşıdığına inanılan bir varlığın hayati fonksiyonlarının sona ermesidir. İlkel dönemlerden bu yana insanoğlu hayatının normal şartlarda devam etmesini ve kabullenilen ölüm olgusunun yaşlılık ile başına gelmesini ister. Kozmolojik olarak insan hayat dizgisinde hastalık veya kötü talih ile gelecek ölümden korkmuştur. Korkularının sebebi kötü ruhların bedeni sarıp ruhu bedenden çıkarmasıdır. Kaos ortamı da bu esnada oluşur ve kozmosa

dönmek için birçok büyüsel ritüel sergilenir. Ruh algısına bağlı ölüm korkusu nedeniyle cenaze törenleri içinde kaçınma ve tabuları barındırmaktadır. Ruhun bedenden ayrılması ile ölü ruhunun çevresine zarar vermemesi ve ölü ruhunun iyi bir şekilde öteki âleme uğurlanmasında mitik bilinçten gelen uygulamalar din değişimine rağmen Türklerin kültürel değerleri arasında devam etmiştir.

Ölü beden üzerinde yapılan uygulamalar Türk kültür coğrafyasında benzerlik gösterir. Cenaze evinde ölüm gerçekleşikten sonra ölü bedeninin hemen çenesi bağlanır, gözleri kapatılır, ayakları ayak parmak uçlarından birbirine birleştirilir ve ölü beden düz bir yere yatırılır. Ölü bedenden çıkan ruhunun çevresine zarar vereceği korkusu bu esnada başlar.

Yağmur Alkır'ın tespitine göre Bulgaristan'da yaşayan Müslüman Türkler, ölüm esnasında ruhun ağızdan çıktığına inanır ve ruhun tekrar geri bedene dönmesini engellemek amacıyla ölünün çenesini bağlarlar. Ölen kişi, "rahat döseği" denilen bir yere alınır. Rahat döseğine alınan ölü bedeninin üzerine bir demir parçası, başucuna ıslak bir havlu ve yanına su dolu bir kap konulur. Rahat döseğinde yatan ölü bedeninin başında bir kişi gece boyunca bekler. Ölü bedeninin başında bir kişinin beklemesi ölen kişinin ruhunun Şeytan tarafından kaçırılmasını engellemek içindir. Türk kültüründe demir kültünün koruyuculuğu bağlamında ölen kişinin vücuduna Şeytan girmemesi için ölü beden üzerine bir demir parçası konulur. Bulgaristan'da yaşayan Müslüman Türkler arasında cenazenin rahat döseğinde beklediği odaya kedinin girmesi tabudur. İnanışa göre cenaze evine ya da rahat döseğinin bulunduğu odaya bir kedi girer ise, kedinin dokuz canından birinin ölen kişiye geçeceğine ve ölünün hortlayarak çevresine zarar vereceğine inanılır. Eğer bir kedi ölünün bulunduğu yere girmiş ise ölünün orak ile kafası kesilir ve o şekilde cenaze defnedilir (2020: 96, 104). Halk inanışlarında kötü ruhların hayvan suretinde insanlara yaklaşacağına inanılması neticesinde ölü evine kedinin girmesi tabu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ölü bulunan bir yere kedinin girmesi sonucu ölü bedeninin başının kesilmesi ölüyü tekrar öldürmektir. Ölünün tekrar dirilerek hortlayacağı inancı ölü beden üzerinde kesin bir çözüm olarak ölünün kafasının kesilmesi uygulaması ile ölüm korkusu bastırılmaya çalışılır.

Bilinçaltında ölüm ile karanlık arasında ruhun korkularına bağlı olarak bir ilişki kurulur. Türk kültüründe ölümler diyarını sembolize eden renk de karadır. Karanlığın psikolojik arka planda korku yaratması sonucu cenaze evleri aydınlık tutulmaya çalışılır. Yaşar Kalafat'a göre eski Türk inanışlarında cenaze evlerine girmeye çalışan kötü ruhların olduğuna inanılır. Bu ruhların aydınlık bir ortama giremediğine inanılmasından dolayı cenaze evlerinde ışıklar birkaç gün gece boyu açık tutulur. Ayrıca inanışa göre sadece kötü ruhların eve girmesini engellemek için evlerin ışıkları açık tutulmaz ölenin kişinin ruhunun da evini ziyaret edeceğine inanıldığı için Anadolu sahasında ışıklar üç, yedi, dokuz veya kırk gün süreyle cenaze evlerinde açık bırakılır. Amasya'da ölü evinde ölünün ruhunun hemen evi terk etmediğine inanılır ve dokuz gün o evin ışıkları açık bırakılır (2009: 63-81).

Kazaklarda bir ölüm gerçekleştiği andan itibaren cenaze ayrı bir eve veya çadıra alınır. Cenaze defnedilene kadar yalnız bırakılmaz ve kırk gün boyunca cenaze evinde ışıklar söndürülmez. Kazaklarda cenaze çıkan eve "karalı ev" denir (Türk, 1998: 134). Cenaze törenleri büyük üzüntü içerir ve ölen kişinin ruhundan korkulduğu için ışıklar açık tutularak öleme sebep olan kötü ruhların etkisinden korunmaya çalışılır.

Ruhun evrende yok olmadığına duyulan inanişına bağlı olarak Hüseyin Baydemir'in aktardığına göre Özbeklerde cenaze defnedildikten sonra ölü evinin ön tarafına herkesçe görünecek büyük beyaz bir bez asılır. Özbekler cenaze evinde de kırk gün lamba veya mum yakar. İnanışa göre ölen kişinin ruhu kırk gün boyunca kelebek şeklinde kendi evini ziyaret eder. Ölen kişinin ruhunun evin önüne asılan bu büyük beyaz bez sayesinde evini rahat bulduğuna inanılır (2009: 665).

Ölen kişinin bedenine bağlı olarak gerçekleştirilen kaçınımlar kişi hayatta iken kullandığı eşyaları kapsar. Cenaze törenlerinde ölen kişi gömülene kadar hayatta iken kullandığı elbiseler, ölü bedeni yıkama ve gömme esnasında kullanılan malzemeler ölen kişinin ruhu gibi hayatta olanlar için bir tehlikedir. Ölen kişinin ölmeden önce kullandığı elbiseler ve ölüm esnasında yattığı yatak su ile arındırılır ve hemen evden çıkarılır. Uno Havra'ya göre Sibirya Türklerinin inançlarında ölü beden ile temas eden cenazenin taşındığı kızak, tekne veya yük arabaları, mezarın kazıldığı kürekler, mezarlıkta pişirilen yemeğin tenceresine kadar her şey uğursuz sayılır ve bu malzemeler ölüm ruhunun korkusuna bağlı olarak tabulaşır (2014: 236).

Anadolu sahasında ölen kişinin eşyaları arındırılarak cenaze evinden çıkarılır. Kahramanmaraş'ta ölen kişinin çamaşırları, yatağı ve yorganı cenaze yıkanmak için evden çıkarılınca evin dışına bırakılır ve aynı gün yıkanarak üç gün süreyle cenaze evinin dışında bekletilir (Demir, 2023: 294). Manavgat'ta cenaze, mezarlığa götürülmek üzere evden çıkarıldığında ölünün eşyaları bir araya toplanır. Cemaatin omuzları üzerinde taşınan tabut onu taşıyanların yedi adım attığı anda ölünün giysilerinin üzerine ilk arındırma işlemi için su serpilir, ikinci arındırma işlemi tabutu taşıyanların kırkıncı adımında gerçekleşir. Son olarak üçüncü arındırma işlemi tabutu taşıyanların elli ikinci adımında gerçekleştirilir. Ölünün hayatta iken temas ettiği giysileri üç kere su ile arındırılmış olur (Şimşek, 2013: 380) Muğla'da ölen kişinin elbiselerini yıkayan kişinin hastalanıp öleceğine inanıldığı için elbiseler yıkanmaz, yakılır. Yakılan elbisenin külleri de hemen akarsuya atılmalıdır (Eşmeli, 2016: 62-63). Ölen kişinin elbiselerinin su ile arındırılması ölüm ruhunun eşya üzerinden çevresine zarar vermesini engellemek içindir. Muğla'da elbiselerin yakılması Türk kültüründe ateş kültüne bağlı kötü ruhların arındırılması işleminin günümüze yansımış şeklidir. Yakılan elbiselerin küllerinin akarsuya atılması küllere de bulaşacağına inanılan ölüm ruhunun su gibi akıp gitmesi içindir.

Anadolu sahasında ölüm anında evde bulunan su dolu kaplar boşaltılır ve boşaltılan kaplar ters çevrilir. Sedat Veyis Örnek, ölen kişinin ruhunun suya sinmesi için odada bir kap su ve ıslak bir havlu bulundurduğundan bahseder. Böylece ölen kişinin ruhunun odadan çıkarak çevresine zarar vermeyeceğine inanılır. Ev içinde başka odalarda bulunan su dolu kaplara ölünün ruhunun sineceğine inanılması neticesinde evdeki su dolu kaplar boşaltılır. Anadolu'da Azrail'in can alırken kılıcını evde bulunan su dolu kaplarda yıkadığına inanılır. Ayrıca ölüm esnasında evde bulunan yemekler, Azrail'in can alırken ölünün kanının bulaştığı inanişından dolayı dökülür (1971: 37). Ölüm ruhunun suya sindiğine duyulan inanişına bağlı olarak su ile temas eden kişilere de ölüm bulaşacağına inanıldığından cenaze evindeki sular dökülmektedir. Bu uygulamaların temelinde ölüm ruhuna karşı duyulan korkular yatmaktadır.

Türk kültüründe cenaze törenlerinde ölü beden yıkandıktan sonra kefene sarılır ve tabuta konularak mezarlığa götürülür. Ünver Günay ve Harun Güngör' e göre arkaik Türk kültüründe ölülerin günümüzde Müslüman Türklerde olduğu gibi yıkanıp temizlenir, 'eşük' ismi verilen

kefen bezine sarıldıktan sonra tabuta konulur ve sonra bir araba ile mezara götürülür (2007: 114). Micea Eliade'ye göre temizleme işleminde en önemli unsur su ve suyun kullanımudur. Suyun cenaze törenlerinde kullanılması kozmogoniyle, büyüyle ve tedaviyle ilgili işlevine bağlı olarak açıklanabilir. İnanışlarda su ölünün susuzluğunu giderir, onu eritir ve tohumuyla somutlaştırır. Su ölüyü öldürür ve onun insan olarak son arındırma işlevinden sonra kaderine kesin olarak son verir. Anadolu'da özellikle can çekişenlere Şeytan'a ruhunu satmaması için su verilir. Susuzluk acıyı, dramı ve kaygıyı ifade eder. Su ve içecek sunma törenlerinin amacı da bu acıyı sonlandırmaktır. Yani ölünün suyun içinde tamamen erimesiyle su, yeniden doğuşu sağlama işlevine sahiptir (2015: 204-205).

Ölü bedeni arındırma işlemi yapılan yer ve arındırma işlemlerinde kullanılan malzemeler temas yoluyla ölünün ruhunun bulaştığı inancına bağlı olarak tabulaşmıştır. Anadolu sahasında ölü, evin ayak basılmayan ücra bir köşesinde yıkanır. Mehmet Ali Yılmaz'ın aktardığına göre Barak Türkmenlerinde ölü için hazırlanan suya el sürmek tabudur (2005: 133). Adana'da ölüyü yıkamada kullanılan tas veya kap yere konulmaz (Şenesen, 2015: 262). Afyon Bolvadin'de cenazeyi yıkamak için hazırlanan su, kazanın ağzına un eleği konularak kırklanır (Karanfil Güldemir, 2008: 68). İnanışa göre ölü beden ile temas edecek veya ölü bedeni yıkamada kullanılan her şey tehlikelidir ve ölüm ruhunu içinde barındırır. Bu sebepten dolayı mitik kökene bağlı olarak büyüsel kaçınmalarla ölüm ruhunun zararlarından korunmaya çalışılır.

Ölüyü yıkama esnasında su ısıtmada kullanılan kazan, odun; cenazeyi yıkamada kullanılan sabun, eldiven, tas gibi ölü beden ile temas eden malzemeler etrafında ölüm ruhunun çevredekilere bulaşmaması için çeşitli kaçınma pratikleri sergilenir. Anadolu sahasında cenazeyi yıkamada kullanılan kazan, yıkama işi bittikten sonra ters çevrilir. Bu uygulama ölüm ruhunun tekrar aynı eve gelmesini engellemek için yapılır. Münevver Karafin Güldemir'in tespitine göre Afyon'da cenazeyi yıkama işlemi bittikten sonra kazan bir gün süreyle ters çevrilir ve üzerine de su dolu bir tas konulur (Karanfil Güldemir, 2008: 68). Kazanın üzerine su dolu tas konulması ölünün ruhunun suya sindiğine dair inanış ile ilgilidir.

Türk kültüründe ölüm ruhunun küçük ölüm olarak bilinen uyku anında uyuyan kişiye çökeceğine inanıldığı için cenaze yıkanırken ve kaldırılırken evde veya komşu evlerde uyuyanlar varsa uyandırılır (Demir, 2023: 302). Uyku geçici ölümdür ve uyuyup uyanmamak için ölüm ruhuna bağlı korkuyla uyuyanlar uyandırılır. Bulgaristan'da yaşayan Müslüman Türkler arasında ölünün yıkandığı yere kırk gün boyunca birinin girmesi tabudur. Ölü yıkandıktan sonra işlemin yapıldığı yere su dolu bir ibrik bırakılır. Ölen kişinin ruhunun üç gün boyunca orada olacağı ve o sudan içip abdest alacağına inanıldığından su dolu ibrik ölü yıkanan yere bırakılır (Alkır, 2020: 97-98). Ruhun devamlılığı ilkesine bağlı olarak ölü ruhunun evini terk etmediği inanışı bu uygulamaların yapılmasına neden olmuştur.

Türk kültüründe tabularla sarılı olan ölü bedeninin temas ettiği yerler suyun yanı sıra tütsü yapılarak da ölüme sebep olan ruhlardan korunmak için arındırılır. Suzan Akkuş Mutlu'ya göre ilkeller, kutsal olarak kabul edilen ağaç ve bitkileri kötü ruhları korkutup kaçırmak için tütsü yapmıştır. Özellikle günlük ve öd ağacından yapılan tütsülerin kötü ruhları kaçıracığına inanılır. Bir kişi kötü ruhlardan ve büyüden korunmak veya dinî bir ritüeli yerine getirmek için arınmış olmalıdır (2021: 220). Altay Türklerinde ölüm ile ruhun hemen oradan gitmeyeceğine inanılır.

Şamanlar, ardıç ağacından yaptığı tütsüyle ölü çıkan evi kırk gün sonra kötü ruhlardan temizlemek için bir ayın ile arındırır (Uraz, 1992: 228). Arınma su ile bedenen yapılırken tütsü yolu ile ruhen yapılmaktadır. Ölüm ruhunu koku yoluyla uzaklaştırmak için kullanılan tütsüler de kutsanmış şeylerden yapılmalıdır. Böylece kutsalın kokusu ölüm ruhunu korkutabilir.

Anadolu sahasında Kırşehir, Erzurum, Çorum, Uşak ve Sivas'ta tütsü kokusuna Şeytan (ölüm ruhu) gelmeyeceğine inanılır (Yılmaz, 2005: 133). Adana'da ölünün cenaze işleri bittikten sonra cenaze evinde üzerlik ve buhur tüttürülerek kötü ruhlardan arındırılır. Biri öldüğünde ölü evinde közün üstüne günlük atılarak da tütsü yapılır (Akyol, 2006: 106; Şenesen, 2015: 276). Üzerlik Türk kültüründe kötü ruhları kovmak için sıkça kullanılır. Bitkinin isminin üzeri olma anlamında üzerlik olması onun Tanrısal bir bitki olduğu inanişine bağlıdır. Türk kültür coğrafyasında Kırgızlar arasında ısırik salma (tütsü yapma) oldukça yaygın bir uygulamadır. Ardıç ağacından yapılan tütsüye Kırgızlar alasta derler. Bu tütsünün kötü ruhları kovacağına inanılır (Polat, 2008: 83). Kırgızların cenaze çıkan evde alasta yapmaları ölüm ruhunun zararlarından korunmak içindir.

Türk cenaze törenlerinde cenaze yıkandıktan sonra kefenleme işlemi yapılır. Kefen beyaz bezden olur ve Anadolu'da yaşlı insanlar kefenlerini önceden alarak evlerinde saklar. Türk kültür coğrafyasında kefen hazırlanırken çeşitli kaçınmalar gerçekleştirilir. Gagauzlar, cenazelerinde kefen kullanırlar. Ölü yıkanır, kefen bezi ateş ile azıcık yakılarak delinir ve sonra elle baş büyüklüğünde genişletilir. Kefen yırtılırken bıçak veya makas kullanılmaz (Türk, 2004: 95). Kefen biçerken makas kullanılmaması bu aletin ağzı açık kalınca ölüm getireceğine dair inanişin uygulamaya yansımış halidir. Ölüm korkusunun yüksek olduğu bu dönemde ölümü çağrıştıracak her şeyden sakınılır. Fergana Vadisi'nde yaşayan Özbeklerde ise, kefenle "teypin" demektir. Kefen, şişe veya ayna kırığı ile biçilir. Gassallar, ölüyü yıkarken ellerine kefen bezinden yapılmış parmak kısımları ayrı olmayan torbamsı eldivenler giyer ve yıkama işinden sonra o eldivenler, cenaze gömüldükten sonra mezarlığa atılır (Baydemir, 2009: 668-669). Ölü bedene temas eden eldivenin atılması ölüm ruhunun eldivene bulaştığı inanişi ile ilgilidir.

Azerbaycan ve Kuzey Mezopotamya Türklerinde ölü kefenlenerek gömülür. Kefen hazırlanırken makas kullanılmaz, kefen yırtılarak biçilir ve kefen bezinin kenarından yırtılarak çıkarılan bez parçası ile ölünün ayakları bağlanır (Kalafat, 1999: 244, 252). Geleneksel Türk cenaze merasimlerinde kefen biçilirken makas kullanılmaz. Bunun nedeni ağzı açık makasın ölüm getireceğine inanılmasıdır. Büyüsel inanişte evde bulunan makasın ağzı kapatılmaz ise bir felaket getireceğine inanılır (Örnek, 1971: 23). Kefenin bir bütün halinde cenazelerde kullanılması ölüm olgusu ile ilgili olarak kefen parçalarının bir yerde kalmaması içindir. Ölümü çağrıştıracak her nesne ölüm ruhunu yanına çağırır. Bu sebepten dolayı korkulara bağlı olarak ölüm ruhundan kaçınma amaçlı pratikler sergilenir.

Anadolu sahasında Adana'da kefen biçerken makas yerine bıçak kullanılır. Kefen elle dikilir ve dikilirken ipin başı ile sonuna düğüm atılmaz. Kefene düğüm atılırsa ölen kişinin bağlanacağına ve öteki dünyada onunla görüşülemeyeceğine inanılır (Akyol, 2006:104). Düğüm büyüsel uygulamalarda bir yerde sabit tutma, bağlama anlamındadır. Bu uygulamada kefenin bağlanmaması ölü ruhunun cenaze evinde kalmasını engellemek için yapılır.

Türk kültüründe günümüzde cenaze yıkanıp kefenlendikten sonra tabuta konularak mezarlığa götürülür ve tabuttan çıkarılarak defnedilir. Edward Tryjarski'ye göre ölüyü gömmek

için Türklerin yaşadığı yerlerin çoğunda tabut kullanılmamıştır. Bunun sebebi bozkır bölgelerinde tabut yapacak tahtanın kolay bulunmayışdır. Şartlara göre ölüleri gömmek için tabut kullanan Türk boylarında ağaç gövdesi oyularak tabut hazırlanır ve içine ölünün rahat yatması için yastık ve çarşaf konulur. Sagaylar, kavak ağacından tabutu hazırlar ve içine yatak ile yastık koyarlar. Kalarlar, şamanlar için özel olarak karaçam ve ladin ağaçlarının gövdelerini oyarak tabut hazırlar. Karagaslar, tabutu cenaze çadırda yatarken mezar içinde hazırlar. Doğu Türkleri ise üstü açık tabutları sadece ölü taşımak için kullanmıştır (2012: 188-196). Tabut, İslamiyet’i seçen Türk topluluklarında sadece ölüyü taşımak için kullanılmıştır. Ölüyü taşımada ve definde kullanılan tabut, ölü beden ile yaşayanlar arasında bir nevi koruyucu zırhtır. Ölü bedene temastan korkulması cenaze törenlerinde bu uygulamanın yapılmasına sebep olmuştur.

Enise Kılıç’ın aktardığına göre Osmaniye’de cenaze götürülürken tabutun arkasından su dökülür ve önünden küçük bir çocuk geçirilir (2010: 111). Cenazenin arkasından su dökülerek su gibi gitmesi ve ruhun geride kalanlara zarar vermemesi istenirken tabutun önünden geçirilen küçük çocuk ile ölünün günahlarından arınması amaçlanmaktadır. Elife Çiftçi’nin aktardığına göre Kahramanmaraş’ta ölen kişinin yıkanmasında kullanılan kömürleşmiş odun, cenaze evden çıkarken arkasından atılır. Böylece ölüm ruhunun korkutulacağına ve evde kalanlara musallat olmayacağına inanılır (2007: 76). Yaşar Kalafat’ın tespitine göre Muğla’da güvey evinde ölen kayınpeder veya kayınvalide evin kapısı yerine pencereden dışarıya çıkarılır. Cenazenin kapı yerine pencereden dışarıya çıkarılarak götürülmesi, ölü ruhunun dönüp ev halkını rahatsız etmesini engellemek içindir (1998: 248). Türk kültüründe eşik kutsal bir alandır. Ev, Türklerin kutsal ocağıdır ve o eve giriş eşikten yapılır. Eşikte var olduğuna inanılan ruhların kızdırılmamasına dikkat edilir. Ölü ruhu da dünya ve öteki âlem arasında eşikte kalmıştır, ölü ruhu ne tarafa ne bu tarafa aittir. Cenazenin kapı yerine pençeden çıkarılması genelde istenmeyen ölümlerde veya o evde yaşamayan kişiler için yapılmaktadır. Bu uygulamanın temelinde eşik ruhlarını kızdırmamak ve o eve ait olmayan kişinin ruhunun evle kalmasını önlemektir.

Gagauzlarda bir insan intihar ederek ölürse ölünün daha sonra vampir olacağına inanılır. Bunun için ölen kişinin tabutu kapı yerine pencereden çıkarılır. Mezarı da diğer mezarlardan uzak bir yerde hazırlanır (Nasrattınoğlu, 2006: 324). Bu inanışa göre dolaylı yolla ölüm ruhu, vampir olgusuna aktarılmıştır. Cenazenin kapı yerine pencereden çıkarılması ise ölüm ruhunun evi bulamayacağı ve intiharın toplumun içinde hoş karşılanmayan bir ölüm şekli oluşu inanışına dayanır.

Tuba Türklerinde evde misafir bulunan biri ölürse cenaze kapıdan çıkarılarak bir demet ot ile cenazeye vurulur ve “*Nen var al! Bize bırakma beraber götür*” derler. Tuba Türklerinde ev ahalisinden biri ölür ise geride kalanlara ölü ruhunun zarar vermemesi için cenaze kapı yerine pencereden çıkarılır (İnan, 1986: 184). Ev ahalisi dışında birinin misafir olduğu yerde ölmesi ölüm ruhunun da beraberinde o evde yaşayanlara bulaştıracığına inanılır. Bunu engellemek için de cenazeye ot ile vurulması Türk kültüründe kötü ruhların süpürgeyle süpürülme uygulaması şeklinde kovulmasını hatırlatmaktadır.

Özbekistan’da yaşayan Kıpçaklar arasında kısa bir zaman zarfında bir evde üst üste üç kişi ölürse, üçüncü cenaze evin kapısı yerine pencereden çıkarılır. Bazen de duvarda bir delik

açılır ve cenaze oradan çıkarılır. Harezm’ de cenaze, evden daima ayak tarafı önde olacak şekilde çıkarılır. Bir evde yakın zamanda bir ölüm daha yaşanmaması için tabutun baş kısmı evin eşiğine üç defa değdirilir ve daha sonra mezarlığa götürülür. Benzer âdetler Fergana Vadisi’nde yaşayan Karakalpak Türkleri arasında da görülmektedir (Baydemir, 2009: 670-671). Cenazenin önce ayaklarının evden çıkarılması büyüsel inanışa göre ölüm ruhunun ilk önce evden çıkarılması için yapılmaktadır. Bir kişinin ölümü yaklaşıncaya ayaklar iyice soğur. Halk inanışları içerisinde ruhun önce ayaktan başlayarak çıktığı inanışı bu uygulamanın esasını teşkil edebilir.

Altay Türkleri ve Çin Gan-su’da yaşayan Budist Sarı Uygurlar, ölüyü evden çıkarırken “Çocukları yanına alma, sürülerimize ve servetimize dokunma, arzu ettiğin hedeflere koş, iyi ülkelere git! İyi lamaları çağırıp senin ruhuna dualar okutacağız. Sen fazla bekleme, güzel yerlere git” (İnan, 1986: 188) diyerek ölüm ruhundan sakınırlar. Ölü ruhunun bir an önce öteki âleme gitmesi istenerek ölüm korkusu bastırılmaya çalışılmaktadır.

Turan Demir’e göre mezarlıklar, Türk kültüründe kutsal alanlardır. Türk kültüründe mezarlıklardaki ağaçlar kesilmez, mezarlık içinde bulunan malzemeler veya kuruyan ağaçlar mezarlık dışına çıkarılmaz, meyve veren ağaçların meyveleri yenmez, mezarlıklardan ayrılırken arkaya bakılmaz. Kutsal alanın yarattığı etkiye bağlı olarak tabunun çiğnenmesi insanın başına felaket getireceği anlamındadır. Mezarlıklardaki ruhların tabuya uymayanlara musallat olup ölüm getireceğine inanılır. Anadolu sahasında cenaze mezarlığa götürülürken dolambaçlı bir şekilde götürülür ve mezarlıktan çıkarken arkaya bakılmaz. Mezarlıkta cenazeyi gömmek için kullanılan kürek elden ele verilmez, yere bırakılır. Mezarlıktan herhangi bir eşya eve getirilmez. Mezarlıktan dönen kişi hiç kimsenin yanına uğramadan ahıra veya başka bir yere girer, elini yüzünü iyice yıkayarak evine girer (Demir, 2023: 313). Mezarlık ile ilgili bu inanışlar hemen hemen Anadolu’nun her yerinde görülmektedir. Ölüm ruhunun temas yolu ile çevresine bulacağı inanışına bağlı olarak bu kaçınmalar gerçekleştirilmektedir.

Samsun’da cenaze defnedilirken boş duran tabut, yakın zamanda biri ölmesin diye hemen ters çevrilir. Bir kişi, mezara en az üç kürek toprak atar ve kürek elden ele verilmez. Mezara da bir şişe su bırakılır (Şişman, 2002: 463-464). Ordu’da defnedilmek üzere tabutun kaldırılmasından sonra tabutun altına taş konulur. Tabut, ölü defnedildikten sonra ters çevrilir (Engin, 2019: 48). Tabutun ters çevrilmesi ölüm ruhunun çevresine zarar vermemesi ve yakın zamanda başka ölüm olmaması için yapılır. Türk kültüründe ölüm doğal yollarla olmalıdır. Hastalık veya kaza gibi şeylerin ölümüne sebep olması ruhanî varlıklara bağlanır. Ölü gömmede kullanılan kürek ve kazmanın elden ele verilmemesi ise ölüm ruhunun elden ele geçmesini engellemek içindir.

Malatya Kuluncak’ta ve Tunceli Pertek’te kefenin yüz kısmı açılarak ölünün her iki gözüne birer avuç toprak konur (Gürer, 2008: 97; Polatcan, 2006: 35). Ruhun ölü beden üzerinden öteki âleme uğurlanması için ölüm anından itibaren başlayan uygulamalar içinde gözleri açık bir şekilde ölen kişinin gözünün dünyada kalmaması için gözleri kapatılır. Defin esnasında da ölen kişinin gözünün dünyada kalmaması için kefenin yüz kısmına gelen yeri yırtılarak ölünün gözüne toprak atılır.

Tuba Türklerinde biri ölürse cenaze hemen başka bir çadıra alınır keçe veya deri ile sarılır. Bu işlemden sonra cenaze evine bir koyun getirip bağlanır. Koyun meleyince kurban niyetine kesilir. Şaman, koyunun en iyi et parçalarını alır ve ateşte yakarak ayin yapar. Şaman, ölüye

hitaben: "*Bu yeri bırakıp gidenlerin birincisi sen değilsin! Düşünme, üzülme! Et ye, rakı iç! Darı ye, çay iç!*" der. Sonra çadırın bir tarafını söküp ölüyü oradan dışarı çıkarırlar. Tubalar ölüyü gömmezler, uzaklarda bulunan kırlara atarlar (İnan, 1986: 183-184). Ölünün başka bir çadıra alınması ölü beden üzerinden ölüm ruhunun zararlarından korunmadır. Şaman, ayin ile ölü ruhunu büyüsel olarak öteki âleme yollayarak ölü ruhunun çevresine zarar vermesini engellemeye çalışır.

Özbekistan'da bir aileden arka arkaya ölümler olursa ölünün kefenini çiğnediğine inanılır. Ölünün kefenini çiğnediğini anlamak için de mezarın baş tarafına bir at getirilir. At mezarın üzerinden atlamaz veya kulağı tırmalayan bir ses çıkarır ise kefenin çiğnediğine inanılır. Mezar açılarak ölünün başparmağı kırılarak cesedin başı ezilir (Baydemir, 2009: 671-672). Özbekler arasında ölüm ruhunun aileye musallat olduğu düşüncesi ile bu uygulamada ölü beden üzerinden ruh korkutulmaya çalışılmaktadır.

Belirli günlerde yaşanan ölümlerin uğursuzluk getirdiğine inanılır. Mehmet Karaaslan'ın aktardığına göre Kaşkay Türklerinde cumartesi vefat edenler aynı gün gömülmez. Cumartesi ölen kişilerin peşinden aynı aileden başka ölümlerin de getireceğine inanılması bu tabunun oluşmasına sebep olmuştur. Ancak mecburiyetten cenaze cumartesi günü gömülecekse bir yumurta ya da ölen kişinin ayakkabısının teki ile birlikte gömülür. Ölen kişinin ayakkabısının teki ile gömülmesi ile ölü ruhunun evine dönemeyeceğine inanılır (Karaaslan, 2011: 339). Durmuş Arık'ın tespitine göre Çuvaş Türkleri, ölünün öbür dünyaya geçişine engel olabilecek kötü ruhlara kurban olarak ölünün üzerinde iki yumurta kırar ve bir horozun başını koparır. Daha sonra bu yumurtayı ve horozun başını "*Ruhların yerinde ruh, cesetlerin yerinde ceset*" diyerek mezar tarafına doğru atarlar (2005: 110). Bu uygulamada ölen kişinin ruhunun tekrar dönmemesi için kötü ruhlara kurban ritüeli içerisinde horoz kanı ile uzaklaştırılmaktadır.

Türk kültüründe cenaze törenlerinde ölü gömüldükten sonra cenaze evinde yas tutulur. Yas, ölüm karşısında kaybedilen kişinin üzüntüsü ile oluşan iç acının belli bir süre dışavurumudur. Türk coğrafyasında yas sürelerinde farklılık olsa da genellikle yaslar kırk gün sürer ve çeşitli pratiklerle yas tutanlar yastan çıkarılır. Altay Türkleri cana "süne" derler. Öteki âleme giden süneyi orada Erlik'in elçisi Aldaçı karşılar. Aldaçı, ölünün daha önceden ölen akrabalarından birinin ruhu olduğuna inanılır. Aldaçı ile süne bir müddet dünyadaki evinin çevresinde dolaşır. İnanışa göre çocukların sünesi yedi, büyüklerin sünesi ise kırk gün evlerinin etrafında dolaşır. Bu süre zarfında evden dışarıya eşya verilmez. Kırkıncı gün şaman, büyüsel ayinle Aldaçı ve süneyi evden uzaklaştırır. Günümüzde İslâmî motifler de dâhil edilerek yapılan kırk çıkarma uygulaması bir şaman âdetidir. Çünkü kırk çıkarmanın amacı süneyi büyüsel ayinle evden uzaklaştırmaktır (Ölmez, 2008: 17-18). Ölü ruhunun evinin etrafında dolaştığı inanışının arkaik Türk kültüründeki kökeni bu uygulamada görülebilir. Ölen kişinin ruhu yas törenlerinde çeşitli uygulamalarla memnun edilerek hayattaki kişilere zarar vermesi engellenmeye çalışılır. Türk kültüründe ölen kişi adına helva, pişi ve lokma gibi yiyeceklerin hazırlanması ölen kişinin ruhu için yağ kokutma geleneğinin devamıdır. Kansız kurban olarak ölü ruhuna sunulan bu yiyecekler ölünün arkasından belirli günlerde verilir. Edirne Pomaklarında evde ölüye koku olsun, o da orada yesin diye yedi gece lokma dağıtılır. Eğer hiçbir şey yapılamıyorsa iki yumurta pişirilerek evde koku oluşması sağlanır. Kandil günleri ve cuma günleri ölümlerin ruhlarına gitsin,

onlar da orada yesin düşüncesiyle evlerde helva kavrulur veya lokma pişirilerek evde koku çıkarılır (Pelin, 2020: 48-49).

Yağ yakma/koklatma Anadolu sahası dışında yaşayan Türk topluluklarında da görülür. Bulgaristan'da yaşayan Müslüman Türklerin inanışına göre ruhun bedenden ayrıldıktan sonraki üç gün boyunca evinin etrafında gezinir. Ruhu sembolik olarak doyurmak için cenaze evinde ateş yakılır ve ateşe yağ atılarak baca/yağ kokutulur. Şamanist inanışa göre ruhun varlığını koruması ve yaşayanlar gibi acıkması inanışına göre “pişen yemeğin kokusuyla ruhun doyması” anlayışı, Bulgaristan Türkleri arasında oldukça yaygın ve canlı bir biçimde devam etmektedir (Alkır, 2020: 104). Ölen kişilerin arkasından belirli günlerde koku yayarak ölünün ruhuna sunulan yiyecekler, ruhu memnun etmek için yapılan bir uygulamadır.

Cenaze evinde yas süresi dolduktan sonra gündelik hayat normale döner. Ancak Türk kültüründe atalar kültüne bağlı olarak mezarlıklar belirli günlerde ziyaret edilerek ölen kişinin başında ruh yâd edilir.

Sonuç

İnsan hayatındaki önemli dönüm noktaları yazılı olmayan kültürel kaidelere göre törensel bir nitelik kazanmıştır. Doğum ve ölüm kavramları yaratılış olgusu inanç sistemleri ile anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Türk kültüründe bir yok oluştan ziyade sürekliliğin korunarak yaşanılan çevreden kopmayan ruh algısı atalar kültüne bağlı mitsel bir anlam kazanmıştır. Mitler, işlevsel olarak yaratılış olgusunu kutsal alana bağlayan metinlerdir. Ölüm ile ilgili törensel niteliklerin esası da mitsel bir kökene dayanmaktadır. Mitik kodların bilinçaltında yerleşen şekilleri din değişikliğine rağmen kendini koruyarak ritüellerde varlığını devam ettirmiştir.

Geleneksel toplumlar dünya hayatının rutini içerisinde hayatının devam etmesini ve sonlanması ister. Normalin dışında gerçekleşecek bir durum kötü ruhların etkisine bağlanır. Gözle görünenden ziyade gözle görünmeyen ve etkisine inanılan şeylere karşı duyulan korku büyüsel kaçınmaları beraberinde getirir. Ölüm sonrasına ait bilinmezlik ölüm korkusunu en üst seviyeye çıkarır. İnsanoğlu ölü bedenden hareketle ölüm ruhunun bulaşacağına inandığı her şeyi tehlikeli olarak kabul etmiştir. Ölen kişinin ruhunu da kendine bir tehlike olarak gören insanoğlu mitik kökenden gelen inanışları doğrultusunda ölüm anından yastan çıkıncaya kadar ölen kişinin ruhunu öteki âleme göndermek için birçok pratik sergilemiştir.

Cenaze törenleri, kozmik düzen algısının eyleme dönüşmüş uygulamalarıdır. Aynı kültürel kökene sahip Türk kültür coğrafyasında cenaze törenleri esnasında ölü beden üzerinden ölüm ruhunun korkuları benzerlik göstermektedir. Evren tasavvuru ve ruh algısının ilk şekilleri bilinçaltına mitik zamanda yerleşir. Anlatılarla ve ritüelistik uygulamalarla mitik kodlar, nesilden nesile aktarılarak din değişimlerine rağmen kendini sistemin içerisinde korumuştur.

Kaynakça

- AKKUŞ MUTLU, Suzan (2021). “Eski Önasya Toplumlarında Tütsü Kullanımı ve Kültürümüze Yansımaları”. *Turkish Studies History*, S. 16, s. 215-230.
- AKYOL, Neriman Senem (2006). “Adana (Merkez) Halk kültüründe halk inançları bayramlar ve törenler”. Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi.
- ALKIR, Yağmur (2020). “Bulgaristan Türklerinin halk inanışları: Şumnu ve çevresi”. Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi.

- ARIK, Durmuş (2012). *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)*. İstanbul: Berikan Yayınları.
- BAYAT, Fuzuli (2005). *Mitolojiye Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BAYAT, Fuzuli (2007). *Türk Mitolojik Sistemi II*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BAYDEMİR, Hüseyin (2009). “Özbekistan’da Ölüm Adetleri”. *Turkish Studies*, S. 4, s. 662-684.
- ÇİFTÇİ, Elife (2007). “Kahramanmaraş’ta büyü ile ilgili karşılaştırmalı bir araştırma”. Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- DEMİR, Turan (2023). *Türk Kültüründe Geçiş Dönemleri Büyülerinin Mitolojik ve Dini Kökenleri. Çanakkale: Paradigma Akademi.*
- ELİADE, Mircea (2015). *Doğuş ve Yeniden Doğuş*, (çev. Fuat Aydın). İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- ENGİN, Abdulkadir (2019). “Ordu yöresine ait halk inançlarının dinler tarihi açısından değerlendirilmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- EŞMELİ, İsmet (2006). “Muğla-Yatağan ve çevresi halk inanışları ve uygulamaları üzerine bir araştırma”. Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- GÜNAY, Ünver ve Harun Güngör (2003) *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- GÜRER, Yunus (2008). “Kuluncak’ta yaşayan Alevilerde dini hayat ve yaygın halk inanışları”. Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi.
- HARVA, Uno (2015). *Altay Panteonu*, (çev. Ömer Suveren). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- İNAN, Abdulkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KALAFAT, Yaşar (1998). *Kuzey Azerbaycan- Doğu Anadolu ve Kuzey Irak’ta Eski Türk Dini İzleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KALAFAT, Yaşar (1999). “Anadolu ve Yakın Çevresi Türk Halk İnançlarında Ölüm veya Halk İnançlarımıza Göre Yatır Ziyareti”, *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*. İstanbul: Mezarlıklar Vakfı Yayınları, s. 239-267,
- KALAFAT, Yaşar (2009). *İslamiyet ve Türk Halk İnançları*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- KARAASLAN, Mehmet (2011). “Kaşkay Türklerinde Ölümle İlgili Bazı İnanmalar ve Ölüm Öncesine Dair Uygulamalar”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, S.4, s. 329-344.
- KARANFİL GÜLDEMİR, Münevver (2008). “Afyon-Bolvadin ve çevresi halk inanışları ve uygulamalar”. Yüksel Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- KILIÇ, Enise (2010). “Osmaniye ili Düziçi ilçesi halk kültüründe halk inançları, bayramlar ve törenler”. Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi.
- KİLLİ YILMAZ, Gülsüm (2007). “Hakaslarda Ölüm ile İlgili Gelenekler”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.4, s. 65-87.
- AKKUŞ MUTLU, Suzan (2021). “Eski Önasya Toplumlarında Tütsü Kullanımı ve Kültürümüze Yansımaları”, *Turkish Studies History*, S. 16(2), s. 215-230.
- MALPAS, Jeff ve C. Robert Solomon (2006). *Ölüm ve Felsefe*, (çev. Nur Küçük). İstanbul: İthaki Yayınları.
- NASRATTINOĞLU, İrfan Ünver (2006). “Gagavuz Türlerinin Doğum ve Ölümle İlgili İnanışları”, *Bal-Tam I. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Birlik Matbaacılık, s. 314-328,
- ÖLMEZ, Özlem (2008). “Türk folklorunda ölüm üzerine sosyolojik bir çalışma”. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- ÖRNEK, Sedat Veyis (1971). *Anadolu Folklorunda Ölüm*. Ankara: AÜDTCF Yayınları.
- PELİN, Meryem (2020). “Edirne’de Pomak halk kültürü”. Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.
- POLAT, Kemal (2008). *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- POLATCAN, Mehmet (2006). “Pertek ve çevresinde yaygın halk inanışları”. Yüksek Lisans Tezi. Elâzığ: Fırat Üniversitesi.
- ŞENESEN, İsmail (2015). “Adana halk inançlarında eski Türk inanışlarının izleri karşılaştırma-inceleme”. Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi.

- ŞİMŞEK, Ali (2013). “Manavgat yöresi halk inanışları”. Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- ŞİŞMAN, Bekir (2002). “Samsun Yöresinde Geçiş Dönemleriyle İlgili Yaşayan Halk İnanışları ve Bunlara Ait Uygulamalar”, *Erdem Dergisi-Türk Halk Kültürü Özel Sayısı III*, S.39, s. 445-469.
- TRYJARSKÍ Edward (2012). *Türkler ve Ölüm*, (çev. Hafize Er). İstanbul: Pinhan Yayınları.
- TÜRK, Vahit (1998). “Kazak Halk Kültürü ve Edebiyatından Örnekler”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 5, s. 121-130.
- URAZ, Murat (1994). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.
- UYSAI, Yasin ve Mehdi Genceli (2021). “Türk Mitolojisinde Deus Absconditus ve Demiurklar”, *Mitoloji Araştırmaları 3*, (ed. İbrahim Gümüş). Çanakkale: Paradigma Akademi.
- YILMAZ, Mehmet Ali (2005). “Aladağ halk kültürü araştırması”. Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi.

<i>Çalışmanın yazarı/yazarları “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiş(ler)dir:</i>
Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.
Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum ve kuruluştan destek alınmamıştır.
Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvuru olan herhangi bir kişi bulunmamaktadır.
Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.
Yazarın Notu: ---
Katkı Oranı Beyanı: Yazarların katkı oranı şu şekildedir: Şerife Oral Yeniay %50, Zübeyde Doğan %25, Aykan Sancı %25.
<i>The author / authors of the study declared the following points within the framework of the “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:</i>
Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required for this study.
Funding: No support was received from any institution or organization for this study.
Support and Acknowledgments: There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.
Declaration of Conflicting Interests: The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.
Author’s Note: ---.
Author Contributions: The authors' contribution rate is as follows: Şerife Oral Yeniay %50, Zübeyde Doğan %25, Aykan Sancı %25.
author.